

GENDEROVÁ DIMENZE V OBSAHU VÝZKUMU

Kdy a jak ji v projektech zohledňovat

1 Cíle příručky¹

Výzkum a inovace mají významný dopad na společnost a kvalitu lidského života. Ne vždy však přinášejí stejný prospěch různým společenským skupinám. To platí také o mužích a ženách – je známa řada případů, kdy opomenutí dílčích fyzických odlišností žen a mužů nebo odlišností jejich zkušeností a potřeb vedlo k omezené platnosti výsledků výzkumu, nižší relevanci nebo bezpečnosti produktů výzkumu pro ženy (coby častěji opomíjenou skupinu) či nevyužití tržní příležitosti.

Technologická agentura České republiky (TA ČR), coby poskytovatel podpory z veřejných prostředků, vnímá svou odpovědnost za kvalitu a dopady podpořených výzkumných a inovačních aktivit. Cílem této příručky je poskytnout výzkumníkům a výzkumníci vodítko, jak posoudit, zda je v jejich projektu relevantní zohlednit genderovou perspektivu, a jak ji konzistentně začlenit do výzkumného záměru, metodologie a zamýšlené aplikace. Text je určen současně i oponentům a zpravodajům, jímž má sloužit jako jeden z podkladů pro hodnocení návrhů projektů.

2 Co je genderová dimenze v obsahu výzkumu a proč je důležité se jí zabývat?

Množství důkazů z nejrůznějších oborů, které ukazují, že poznatky či inovace mnohdy neberou dostatečně v potaz možné fyzické odlišnosti žen a mužů nebo jejich odlišné zkušenosti, perspektivy či potřeby, neustále narůstá. Příkladem mohou být hlasově ovládané přístroje, které nereagují ve stejné míře na nižší a vyšší hlasové frekvence, nebo jazykové korektory systematicky označující ženské jazykové tvary jako chybné². Přehlížena přitom bývá jak role pohlaví, tak i genderu³.

Zohlednit genderovou dimenzi ve výzkumu a inovacích tedy znamená brát ve všech fázích (od promýšlení výzkumného záměru až po aplikaci výsledků) v potaz možný vliv dílčích fyzických rozdílů spojených s pohlavím nebo rozdílů v určitých genderových vzorcích. Tam, kde je to relevantní, by také v zájmu maximalizace užítka z výsledků měla být brána v potaz různost uživatelů výsledků výzkumu spojená s věkem, etnicitou, zdravotním stavem apod.

Sousloví „genderová dimenze výzkumu“ bývá obvykle používáno jako zastřešující pojem pro genderovou i pohlavní dimenzi, v souladu s čímž je používáno také v této příručce.

¹ První verze této příručky vznikla v rámci projektu GEECCO podpořeného z programu Horizon 2020, na jehož řešení se Technologická agentura České republiky v letech 2017-2021 podílela (GA No 741128).

² Řadu konkrétních příkladů představuje například webová stránka *Gendered Innovations in Science, Health & Medicine, Engineering and Environment*, na níž spolupracuje Stanford University s Evropskou komisí a National Science Foundation (Schiebinger et al. 2011-2022): <https://genderedinnovations.stanford.edu/>. Příklady uplatnění genderové dimenze lze nalézt také na webové sekci stránek NKC – gender a věda *Jedna velikost nestačí*: <https://genderaveda.cz/jedna-velikost-nestaci/>.

³ Zatímco pojem “pohlaví” odkazuje k dílčím biologickým odlišnostem žen a mužů, “gender” se vztahuje k sociálně utvářeným rozdílům mezi ženami a muži, které se mění v průběhu historie a liší také v různých kulturách.

Hlavní přínosy zohlednění genderové dimenze (včetně konkrétních příkladů)⁴:

Zvýšení kvality výzkumu a validity výsledků

Zohlednění genderové dimenze může napomoci prohloubit porozumění řešené problematice a zvýšit validitu výsledků. Pokud jsou genderové rozměry určité problematiky přehlíženy, výsledky výzkumu mohou mít pouze dílčí platnost. Ve výzkumu se například nezřídka pracuje s mužským tělem coby obecným modelem nebo s generalizovanou představou lidského objektu, která je však implicitně definována mužsky. Závěry takového výzkumu nemusí být stejně platné i pro ženy, ať už vzhledem k jejich odlišným tělesným parametrům, tak i jiným životním zkušenostem (příkladem může být odlišné vnímání komfortní teploty uvnitř budov u žen a mužů, které může ovlivňovat pohodu, soustředění a výkon).

Relevance výsledků výzkumu a inovací pro různé skupiny a jejich bezpečnost

Nedostatečná reflexivita vůči možným pohlavním a genderovým rozdílům může mít pro opomenutou skupinu přímo škodlivé dopady. Je například známo, že v USA došlo ke stažení několika druhů léčiv z trhu, jelikož vývoj těchto léčiv spoléhal primárně na výsledky získané na základě studia mužského těla a samčích jedinců či tkání, v důsledku čehož nebyla daná léčiva pro ženy stejně bezpečná. Podobně při vývoji bezpečnostních pásů pro auta bylo původně implicitním modelem mužské tělo, což mělo za následek to, že pásy nebyly pro ženy stejně bezpečné a v případě těhotných žen vedly i relativně malé nárazy k úmrtí plodu. Při aplikaci výsledků výzkumu či zavádění inovací tedy přispívá zvažování možných odlišností spojených s pohlavím či genderem ke zvýšení relevance utvářených produktů či služeb pro různé společenské skupiny (produkty vyhovující všem, jejichž užívání je pro různé skupiny stejně bezpečné nebo příjemné).

Rozšíření spektra uživatelů i tržního potenciálu výsledků výzkumu a inovací

Se zvýšenou relevancí výsledků výzkumu a utvářených produktů či služeb pro různé společenské skupiny souvisí i rozšíření spektra jejich uživatelů. Pomocí genderové perspektivy mohou být modifikovány produkty a služby, které původně implicitně počítaly s úzce vymezeným okruhem uživatelů. Jejich užívání nebylo pro ostatní dostatečně komfortní nebo bezpečné, v důsledku čehož je vylučovalo z užívání. Zohlednění poznatků o pohlaví či genderových vzorcích tedy může zvýšit kvalitu života dříve opomíjené skupiny a být případně i zdrojem tržního potenciálu.

Cesta k novým poznatkům, službám a produktům

Reflexe možné role pohlaví a genderu může otevírat cestu k novým objevům. Například zahrnutí zvířat obou pohlaví a důsledná reflexe role pohlaví coby proměnné napomohla vyvinout nový způsob léčby pro traumatická poranění mozku nebo porozumět mechanismu rozvoje některých autoimunitních onemocnění.

⁴ Všechny příklady vychází z již výše zmíněného webu *Gendered Innovations in Science, Health & Medicine, Engineering and Environment*: <https://genderedinnovations.stanford.edu/>.

3 Kdy je relevantní ve výzkumu genderovou dimenzi zohledňovat?

V návrhu projektu je třeba správně vyhodnotit, zda je v řešené problematice relevantní zohledňovat možnou roli pohlaví nebo genderu (a v případě předpokládané relevance nastítnit, jak bude genderová dimenze zohledněna v jednotlivých fázích výzkumu). Zohlednění genderové perspektivy nemusí být účelné v případě každého projektu. Někdy je také role genderové dimenze spíše okrajová, což lze však mnohdy potvrdit právě až na základě výsledků výzkumu. Zvažovat možné fyzické odlišnosti (pohlaví) nebo odlišnosti ve zkušenostech, perspektivách a potřebách žen a mužů (gender) **má** však v principu **smysl vždy, jsou-li lidé:**

- **objekty výzkumu:** dotazování lidí, analýza dat vztahujících se k lidem, výzkum pracujících s lidskými tkáněmi apod.;
- **uživatelé výsledků** výzkumu nebo inovací: konzumenti, pacienti a další uživatelé;
- **osoby potenciálně dotčené výsledky:** například výzkum nebo inovace, v jejichž důsledku je jakkoli ovlivněno životní prostředí.

Při vyhodnocování možné relevance **role pohlaví** je třeba soustředit se na skutečnost, zda v řešené problematice či ve vývoji produktů mohou sehrávat nějakou roli anatomické nebo fyziologické rozdíly mezi muži a ženami – například obvykle odlišná velikost postavy či některé tělesné části, manipulační síla, rozsah pohybu, poloha hlasu, vnímání teploty apod.

Posoudit **roli genderu** znamená zvážit, zda mohou existovat odlišnosti v potřebách nebo perspektivách mužů a žen (nebo jejich skupin) u cílové skupiny projektu. Je také vhodné zaměřit se na to, zda muži a ženy mohou mít rozdílná očekávání od funkcí utvářeného produktu či služby (aplikace, softwaru, metodiky aj.), rozdílné potřeby obsahového řešení nebo rozdílná očekávání od designu technologie či dalších produktů výzkumu. Rovněž je vhodné zvážit, zda nehrozí riziko, že specifické nastavení postupů či služeb povede k vyloučení některých skupin z užívání nabízeného řešení.

Pokud dospějete k závěru, že pohlaví či gender jsou pro váš projekt relevantní, je třeba v návrhu projektu **nastítnit, jak bude tato dimenze v projektu zohledněna** (viz následující kapitola). Jestliže se domníváte, že pohlaví ani gender ve vašem projektu nemohou hrát žádnou roli, případně roli pouze marginální, podložte toto stanovisko v návrhu projektu řádnými argumenty. V případě, že bude vaše zdůvodnění vyhodnoceno jako věcně správné a dostatečně podložené, samotná absence genderové dimenze nebude důvodem ke snížení bodového hodnocení.

4 Jak genderovou dimenzi systematicky začlenit do projektu?

Pokud možnou roli pohlaví nebo genderu v problematice, kterou plánujete řešit, identifikujete, je třeba tuto dimenzi zohlednit také ve výzkumném záměru, designu výzkumu a popisu zamýšlené aplikace. Vodítkem mohou být následující otázky:

Výzkumné cíle, otázky a hypotézy

- Mohou do řešeného tématu vstupovat tělesné odlišnosti žen a mužů (například hormonální produkce, ergonomie, manipulační síla, velikost postavy či její části, výška hlasu) nebo jejich rozdílné zkušenosti, potřeby a preference?
- Lze v kontextu řešeného zvažovat rozdílné výsledky u žen a mužů?
- Je možné očekávat odlišné dopady na ženy a muže (případně jejich skupiny)?

Metodologie, výzkumný design, sbíraná data

- Umožní výzkumný design a nástroje (dotazníky, focus groups apod.) zachytit případné pohlavní či genderové rozdíly, nebo naopak potvrdit neexistenci rozdílů?
- Budou sbírána data o obou pohlavích nebo budou příslušníci obou pohlaví dotazováni (a to v adekvátních poměrech)?

Analýza

- Budou data analyzována s ohledem na pohlaví nebo gender?
- Bude analyzována souvislost pohlaví nebo genderu s jinými relevantními proměnnými (jako např. věk, sociální původ, etnicita)?

Aplikace a dopady

- Bude výsledný produkt či služba (necílí-li specificky na osoby jednoho pohlaví) naplňovat potřeby mužů i žen?
- Bude z hlediska obsahu, funkcí nebo designu vyhovovat očekávání mužů i žen (případně jejich různých skupin)?
- Budou výsledný produkt nebo služba pro muže a ženy obdobně bezpečné (např. vývoj léků, bezpečnostních prvků, potravinářských složek aj.)?
- Dotknou se pozitivní efekty projektu obdobným způsobem kvality života mužů a žen (např. plánování dopravy, urbanismus, veřejné služby aj.)?
- Budou plánovaný produkt nebo služba mužům a ženám (nebo také jiným skupinám) v obdobné míře dostupné?

Komunikace a diseminace výsledků

- Budou jako součást analýzy prezentovány i relevantní závěry vztahující se k pohlavním nebo genderovým rozměrům problematiky (včetně identifikované neexistence rozdílů)?
- Budou součástí prezentace i relevantní statistiky, tabulky nebo grafy rozlišující dle pohlaví?
- Bude zvažováno vytvoření specifické publikace prezentující pohlavní nebo genderovou dimenzi problematiky, konferenčního příspěvku apod.?

5 Na co si dát při vyhodnocování a zohledňování genderové dimenze ve výzkumu pozor?

Na základě dosavadních zkušeností TA ČR s předkládanými návrhy projektů mají uchazeči tendenci chybovat zejména v následujících oblastech:

- **Zaměňování genderové dimenze v obsahu výzkumu a genderové vyváženosti řešitelského týmu** (složení řešitelského týmu s genderovou dimenzí v obsahu výzkumu bezprostředně nesouvisí).
- **Nedostatečné začlenění genderové perspektivy do metodologie a způsobu aplikace** (přes mnohdy správně identifikované genderové souvislosti problematiky).
- **Formalismus nebo nepodložená argumentace** – kritérium bylo často pojato vágně, například konstatováním, že „výzkum je genderově neutrální“ nebo že „výzkum nezpůsobí nerovnosti mezi muži a ženami“. Některé projekty možné genderové rozměry problematiky dopředu automaticky vylučovaly (bez hlubšího promyšlení nebo rešerše).

Zahraniční zkušenosti⁵ s vyhodnocováním kritéria zaměřeného na genderovou dimenzi v projektech i její následné zohlednění při jejich řešení poukazují na několik dalších úskalí, jimž je vhodné se vyvarovat:

- **Užívání stereotypů:** například vytváření speciálních „ženských“ verzí určitých produktů mnohdy nepřímo podporuje genderové stereotypy o ženských zájmech a esencialistické způsoby vidění. Produkty vycházející ze stereotypů často nejsou ani v souladu s preferencemi uživatelů/ek a mohou spíše vyvolávat odpor.
- S genderem ani charakteristikami spojenými s pohlavím by **nemělo být automaticky nakládáno jako s binárními kategoriemi** (tedy existujícími v právě dvou verzích – mužské a ženské). Reflektována by měla být možná vnitroskupinová diverzita a množství maskulinit a feminit, jakož i případná neexistence rozdílů mezi muži a ženami.
- Při úsilí začlenit pohlavní a genderovou dimenzi je třeba vnímat vzájemnou **souvislost těchto proměnných s dalšími proměnnými či charakteristikami** (věk, etnicita, sociální původ, sexualita apod.).
- Problematické není pouze nereflektovat možnou genderovou dimenzi, ale také tuto **dimenzi vyzdvihovat, aniž by byla její role ve zkoumané problematice dostatečně podložena** (nebo ji zdůrazňovat na úkor jiných proměnných (např. věk), jejichž role je ve skutečnosti významnější).

Smyslem reflexe a případného zohlednění genderové perspektivy v obsahu výzkumu není většinou vytvořit dvě varianty produktů nebo řešení, ale spíše docílit inkluzivního výzkumného řešení přínosného pro všechny. Cílem rovněž není uměle rozšiřovat výzkum, který se z oprávněných důvodů věnuje pouze mužům nebo ženám (například výzkum zaměřený na vybrané aspekty otcovství nebo na užívání menstruačních pomůcek) a do výzkumného záměru účelově začlenit druhé pohlaví. Vždy je zejména třeba si klást otázku, zda v cestě za novými poznatky nebo vyšší kvalitou života nestojí genderově slepé výzkumné otázky, metodologie a přemýšlení o dopadech výzkumu.

⁵ Viz například již výše zmíněný web *Gendered Innovations in Science, Health & Medicine, Engineering and Environment*.